

Maciej MICHALSKI, Krzysztof PODEMSKI

ANTYSEMITYZM NA UNIWERSYTECIE POZNAŃSKIM W LATACH 1919-1939 - WPROWADZENIE

Monografia *Wyparte historie. Antysemityzm na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1919-1939* prezentuje wyniki kilkuletniej pracy członkiń i członków Komisji ds. badania przypadków prześladowania osób pochodzenia żydowskiego na Uniwersytecie Poznańskim przed II wojną światową oraz jej współpracowniczek i współpracowników. Powstanie Komisji i wyznaczenie celów jej pracy było wynikiem decyzji podjętej jesienią 2019 roku przez ówczesnego rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu prof. Andrzeja Lesickiego, a powstanie tej książki jest efektem kontynuacji jego zamierzenia badawczego przez następczynię na urzędzie rektorskim – prof. Bogumiłę Kaniewską. Rektor Lesicki powołał komisję w składzie: prof. Anna Wolff-Powęska, prof. UAM Piotr Forecki, prof. UAM Maciej Michalski, prof. UAM Krzysztof Podemski (przewodniczący), prof. UAM Rafał Witkowski. Bezpośrednią przyczyną jej powstania była publikacja pisarza i dziennikarza Macieja Zaremby Bielawskiego, przywołująca podjętą w październiku 1937 roku w ówczesnej sali Jędrzeja Śniadeckiego w Collegium Medicum Uniwersytetu Poznańskiego (obecnie sala Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Collegium Maius) decyzję Związku Lekarzy Państwa Polskiego o zamknięciu tego stowarzyszenia dla lekarzy pochodzenia żydowskiego. Następstwem wypowiedzi Zaremby Bielawskiego był jego apel z listopada 2018 roku do kanclerza Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu o umieszczenie na gmachu Collegium Maius

tablicy przypominającej to wydarzenie¹. Rektor Andrzej Lesicki nie wydał zgody na zawieszenie tablicy w proponowanej formie². Decyzja ta motywowana była przede wszystkim rzetelnością naukową, gdyż badania nad antysemityzmem na Uniwersytecie Poznańskim nigdy nie były systematycznie prowadzone. Rektor Andrzej Lesicki, wychodząc z założenia, że problematyka ta wymaga naukowego rozpoznania, latem 2019 roku podjął decyzję o powołaniu wyżej wspomnianej komisji, co zostało uprawomocnione decyzją z 4 października 2019³.

Autorki i Autorzy zgromadzonych w tej monografii tekstów przedstawiają dwudziestoletnią historię żydowskich studentek i studentów na Uniwersytecie Poznańskim w okresie od powstania uczelni wiosną roku 1919 do wybuchu II wojny światowej jesienią 1939. Prezentowane w publikacji artykuły, zgodnie z celami prac komisji, skupiają się głównie na różnych formach przemocy antysemitycznej dotyczącej żydowskich studentów i żydowskie studentki ze strony polskiej większości. Ta zasadnicza problematyka zarysowana została na tle dziejów antysemityzmu na uniwersytetach w Europie Środkowej, międzywojennej historii Poznania – miasta, w którym, szczególnie w latach trzydziestych XX w., antysemityzm był wszechobecny, a także w kontekście głosów polskich międzywojennych intelektualistów.

Areną, na której rozgrywały się wydarzenia opisane w prezentowanej książce, było państwo polskie, powstałe w końcu 1918 roku. Ówczesna Polska była państwem wielu kontrastów, odziedziczonych po trzech odmiennych systemach społeczno-ekonomicznych państw zaborczych. W dominującej w powersalskim świecie doktrynie państwa narodowego jednym z elementów wywołujących konflikty

1 Zob.: M. Zaremba Bielawski, *Dom z dwiema wieżami*, przeł. M. Kalinowski, Kraków 2018, s. 142-143; por. też: *Czuję się teraz bardziej Żydem*, rozmowa Anny Bikont z Maciejem Zarembą Bielawskim, „Gazeta Wyborcza” 20 kwietnia 2019. Senaty szkół wyższych wywodzących się z Uniwersytetu Poznańskiego, a zatem Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Akademii Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu w maju 2019 roku otrzymały pismo od mecenasa Marcina Ożminkowskiego. Zawierało ono podpisany przez kilkadziesiąt osób apel, postulujący podjęcie przez senaty czterech uczelni uchwały przeproszającej ofiary antysemitycznych prześladowań na Uniwersytecie Poznańskim w okresie międzywojennym. Treść listu z maja 2019 roku do rektorów czterech uczelni zob.: Z. Pakuła, „Sprawa” Krzysztofa [sic!] Zaremby Bielawskiego. Wrzód, czy się zagoi?, „Miasteczko Poznań” 2019, nr 2, s. 58-61. Odpowiedź rektora A. Lesickiego zob.: tamże, s. 62-63, a przede wszystkim <https://amu.edu.pl/wiadomosci/aktualnosci/list-otwarty>. Dziękujemy Panu rektorowi Andrzejowi Lesickiemu oraz Pani mgr Magdalenie Raszei-Domańskiej za dostarczenie kopii korespondencji w sprawie zawieszenia tablicy i propozycji uchwały senatów z 2018 i 2019 roku.

2 Por.: *Nie zgadzam się na tablicę z takim tekstem. Musimy wiedzieć więcej na temat prześladowań Żydów na uczelni*, rozmowa Natalii Mazur z prof. Andrzejem Lesickim, „Gazeta Wyborcza”, wydanie lokalne – Poznań, 14 czerwca 2019.

3 Zob.: komunikat JM Rektora o powołaniu komisji: „Życie Uniwersyteckie” 2020, nr 6; *Uniwersytet w cieniu antysemityzmu*, rozmowa Szymona Mazura z prof. Andrzejem Lesickim i prof. Maciejem Michalskim, „IKS” 2019, lipiec, s. 46-47.

społeczne było dążenie do powstania silnego i monolitycznego narodowościowego państwa. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej, złożone w ponad 30 procentach z mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych, było zatem – w myśl tej doktryny – narażone na liczne antagonizmy. Międzywojenna Polska była też państwem silnie zróżnicowanym klasowo, a podziały etniczne, wyznaniowe i klasowe często się na siebie nakładały⁴.

Tę złożoną sytuację społeczną komplikowało przestrzenne zróżnicowanie struktury etnicznej społeczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej. Mniejszości etniczne i narodowe, z wyjątkiem Niemców, zamieszkiwały głównie wschodnią i centralną część ówczesnego terytorium Polski. Żydzi i Niemcy zasiedlali przede wszystkim miasta. Specyficznym wyjątkiem na tle innych dużych ośrodków międzywojennej Polski – w których żydowscy mieszkańcy stanowili zwykle od kilkunastu do kilkudziesięciu procent – był Poznań, w którym społeczność żydowska oscylowała wokół 2 procent ogółu mieszkańców. W całym województwie poznańskim odsetek ten był jeszcze niższy, bo wynosił około 0,5 procent w 1921 roku⁵.

W wymiarze ogólnopolskim społeczność żydowska była głęboko zróżnicowana ekonomicznie i kulturowo. Składała się ona z licznych grup ortodoksyjnych miejskich Żydów i mniej licznej zasymilowanej i zsekularyzowanej żydowskiej elity. Relacje między nimi były skomplikowane. Żydowska inteligencja często orientalizowała żydowską biedotę i dystansowała się od niej jako od Obcego⁶. Konflikty społeczne zaostrzała trudna sytuacja gospodarcza, wynikająca z wielopłaszczyznowego dziedzictwa rozbiorów, zniszczeń wojennych, z zacofania ekonomicznego i kryzysów gospodarczych początku lat dwudziestych oraz długotrwałej zapaści gospodarczej po krachu giełdowym w październiku 1929 roku.

Wskazany wyżej konglomerat społeczno-ekonomiczno-tożsamościowych zauroowań był w całej ówczesnej Europie przyczyną narodzin i rozwoju ideologii

4 Na temat sytuacji społecznej II RP zob.: J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1972 oraz kolejne tomy serii „Metamorfozy Społeczne” wydawanej od 1997 roku przez Instytut Historii PAN.

5 Por.: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie*, Warszawa 1928, tab. VI; także I. Kowalski, *Mniejszość żydowska w województwie poznańskim w latach 1919-1939*, „Kronika Wielkopolski” 1995, nr 4, s. 37-43.

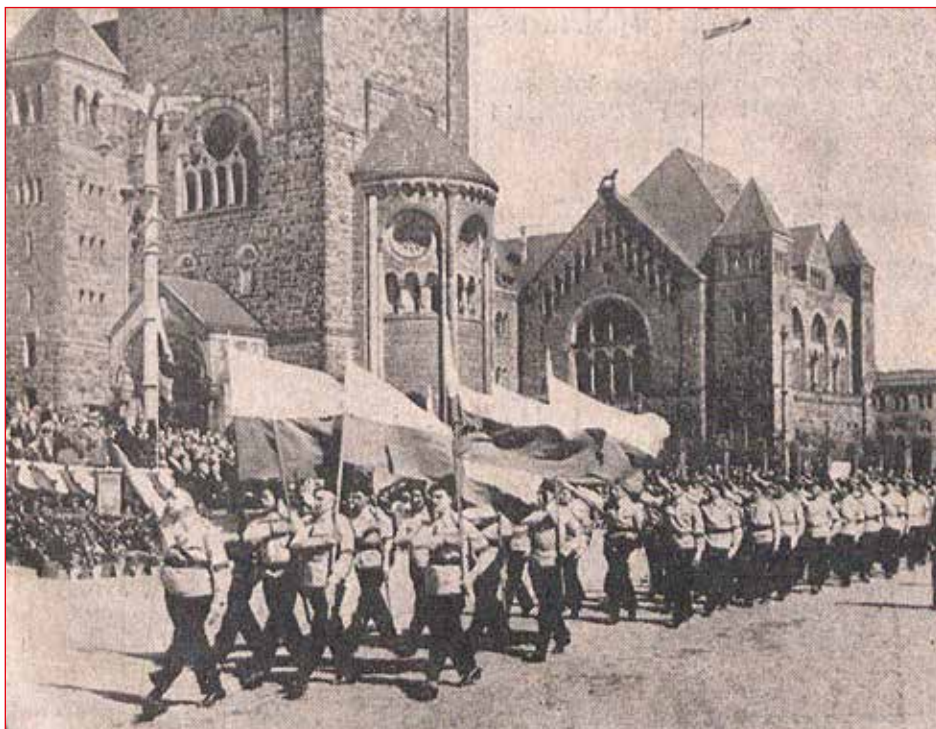
6 J. Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919-1939*, Berlin – New York – Amsterdam 1983; B. Porter-Szűcs, *Całkiem zwyczajny kraj. Historia Polski. Bez martyrologii*, przekł. A. i J. Dzierżogwscy, Warszawa 2021; A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012; J.B. Michlic, *Obcy jako zagrożenie. Obraz Żyda w Polsce od roku 1880 do czasów obecnych*, przekł. A. Switzer, Warszawa 2015. Na temat procesu orientalizacji żydowskiej biedoty zob. interesujące ujęcie: E. Kwiecińska, *Piętno ortodoksji i biedy warszawskiej dzielnicy żydowskiej a tożsamość w okresie międzywojennym*, Warszawa 2017, niepublikowana praca magisterska pod kier. dr hab. M. Melchior, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego.

nacjonalistycznych (w tym faszystowskich i nazistowskich) oraz rasistowskich. Również w Polsce działały organizacje polityczne, posiadające własne tytuły prasowe, wydające broszury oraz inne pisma polityczne, które odwoływały się do nacjonalizmu, faszyzmu i ksenofobii, a zwłaszcza do antysemityzmu (il. 1). Temu ostatniemu zjawisku poświęcona jest obszerna literatura historyczna, zarówno opisująca pogromy i przemoc, jak i ideologie czy ugrupowania nacjonalistyczne⁷. Korzenie nowoczesnych form nacjonalizmów i rasizmów tkwiły w drugiej połowie XIX w. w procesach upowszechniania się świadomości i tożsamości narodowych, w popularności pseudonaukowych teorii rasowych, a także w procesach modernizacji i urbanizacji społeczeństw⁸.

Na kartach tej książki wielokrotnie występuje rzeczownik „antysemityzm” i jego derywaty. Pojęcie to nie ma długiej historii. Pojawiło się w 1879 r. w Niemczech, w kręgu związanym z dziennikarzem Wilhelmem Marrem, autorem pamfletu *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum* („Zwycięstwo żydostwa nad germańskością”). Inkryminowany termin pojawił się w ogłoszeniu o powstaniu partii – Antisemiten Liga, dodanym do dwunastego wydania broszury – jesie-

7 Wśród obszernej literatury wymienić należy następujące prace: J. Żyndul, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935-1937*, Warszawa 1994; M. Natkowska, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”*. *Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931-1939*, Warszawa 1998; *Przemoc antyżydowska i konteksty akcji pogromowych na ziemiach polskich w XX wieku*, red. K. Zieliński, K. Kijek, Lublin 2016; *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 1: *Literatura i sztuka*, red. S. Buryła, Warszawa 2018; t. 2: *Studia przypadków (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019; t. 3: *Historiografia, polityka, recepcja społeczna (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019; t. 4: *Holocaust i czasy powojenne*, red. A. Grabski, Warszawa 2019; J.B. Michlic, *Obcy jako zagrożenie...*; G. Gauden, *Lwów. Kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918*, Kraków 2019; R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893-1939*, Wrocław 1980; J.J. Lipski, *Katolickie Państwo Narodu Polskiego*, Londyn 1994; G. Krzywiec, *Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemitycznych na ziemiach polskich początku XX wieku (1905-1914)*, Warszawa 2017; Sz. Rudnicki, *Falanga. Ruch Narodowo-Radykalny*, Warszawa 2018; P. Brykczyński, *Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja międzywojennej Polsce*, Warszawa 2017; O. Bergmann, *Narodowa Demokracja a Żydzi. 1918-1929*, Poznań 2015; J. Tomaszewicz, *Naprawa czy zniszczenie demokracji? Tendencje autorytarne i profaszystowskie w polskiej myśli politycznej 1921-1935*, Katowice 2012; tenże, *W kierunku nacjonalizmu. Tendencje autorytarne, totalistyczne i profaszystowskie w polskiej myśli politycznej (1933-1939): narodowcy – narodowi radykałowie – narodowi socjaliści*, Katowice 2019; tenże, *W poszukiwaniu nowego ładu. Tendencje antyliberalne, autorytarne i profaszystowskie w polskiej myśli politycznej i społecznej lat 30. XX w.: piśmudzczy i inni*, Katowice 2021.

8 Por. np.: L. Krzywicki, *Rasa a społeczeństwo*, [w:] tegoż, *Wybór pism*, wyb. H. Hołda-Róziewicz, Warszawa 1978 (pierwodruk: „Głos” 1888, nr 15-18); S. Ossowski, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, [w:] tegoż, *Dzieła*, t. II, Warszawa 1966 (pierwodruk: Poznań 1939); F. Znaniecki, *Współczesne narody*, Warszawa 1990 (oryginał: *Modern Nationalities. A Sociological Study*, Urbana 1952). Zob. także: T. Szczurkiewicz, *Kierunek rasowo-antropologiczny w socjologii. W sprawie niektórych przesłanek kierunku antropologicznego i geograficznego w socjologii*, „Studia Socjologiczne” 1970 (pierwodruk: [w:] tegoż, *Rasa, środowisko, rodzina*, Poznań 1938).

Il. 1. „Straże porządkowe” Stronnictwa Narodowego podczas pochodu z okazji Narodowego Święta Trzeciego Maja w 1938 roku w Poznaniu. Członkowie Stronnictwa w czarnych spodniach, piaskowych koszulach i czarnych beretach prezentowali faszystowskie pozdrowienie – tzw. salut rzymski. W defiladzie z okazji święta Trzeciego Maja uczestniczyły zwykle także oddziały wojskowe, reprezentacje organizacji społecznych, a także stowarzyszeń akademickich.

Źródło: „Orędownik”, nr 103, 5 maja 1938, s. 1.

nią 1879⁹. Warto jednak pamiętać, że nie brak i innych pretendentów do miana prekursorów, którzy po raz pierwszy użyli pojęcia antysemityzm¹⁰. W. Marr był jednak bez wątpienia twórcą pojęcia nowoczesnego (w rozumieniu odmiennego

9 Por.: M. Koczyński, *Wilhelm Marr (1819-1904) jako „patriarcha” niemieckiego antysemityzmu*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 35, 2013, nr 2, s. 25-47, na s. 35-38 omówienie broszury W. Marra, *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet*, Bern 1879. Warto pamiętać, że broszura Marra w jednym roku miała kilkanaście wydań i pojęcie „antysemityzm” pojawiło się dopiero w jej 12. wydaniu z września 1879 roku. Por. też: A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny? ...*, s. 146-147; L. Poliakov, *Historia antysemityzmu*, t. 2: *Epoka nauki*, przekł. A. Rasińska-Bóbr, O. Hedemann, Kraków 2008, s. 233-235.

10 M. Koczyński, *Wilhelm Marr...*, s. 28-30; R.S. Levy, *Antisemitism, Etymology of*, [w:] *Antisemitism. A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*, t. 1: A-K, red. R.S. Levy, Santa Barbara – Denver – Oxford 2005, s. 24-25; A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny?...*, s. 147, przyp. 12.

od wcześniejszych postaci antyjudajizmu) antysemityzmu, rozumianego politycznie, który miał wyraźny rys rasistowski. Żydzi zostali w takim ujęciu przeciwstawieni nie chrześcijanom, ale Niemcom. W takim rozumieniu Germanie byli zatem zagrożeni przez Semitów. Szczególnie widoczne było to w drugiej broszurze W. Marra, wydanej rok później, *Der Weg zum Siege des Germanenthums über das Judenthum* („Droga do zwycięstwa germańskości nad żydostwem”)¹¹. Antysemityzm w tym nowym, politycznym kontekście wyrósł z idei państwa narodowego, rozprzestrzeniania się nacjonalizmu (choć w samych Niemczech był w opozycji do nacjonalizmu), był także odpowiedzią na różnego rodzaju społeczne kryzysy, jakie wybuchały szczególnie po zakończeniu I wojny światowej. Wreszcie, antysemityzm był także odpowiedzią mieszczaństwa i drobnej burżuazji na żydowskie ruchy emancypacyjne.

Antysemityzm, jako ideologiczny kontynuator znanej w Europie od wieków niechęci i wrogości do Żydów na tle religijnym i obyczajowym, był jednak radykalnie nowym obliczem tradycyjnego antyjudajizmu, uruchamiając nowe, nieznane wcześniej obszary niechęci wobec Żydów. Nowoczesny antysemityzm od tradycyjnego antyjudajizmu różnił się zorganizowanym kształtem: uzewnętrzniał się w formie partii, ruchów politycznych i organizacji społecznych, które zwalczanie „żydowskiej wszechwładzy” czyniły swym programem. Kierował się ideologią, która tradycyjną wrogość do Żydów „unowocześniła”, przejmując pseudonaukową teorię ras. Podczas gdy antyjudajizm opierał się głównie na religijno-teologicznym uzasadnieniu, nowożytny antysemityzm miał ostrze antyświeceniowe, antyliberalne i antykapitalistyczne, był wrogi wszelkiej emancypacji Żydów. Antysemityzm, wsparty przez intelektualistów, akademików, publicystów, szybko stał się w Europie obiegowym hasłem przeciwstawiającym „semicką moralność” rzekomym wartościom aryjskiej rasy.

W polskiej publicystyce początku wieku XX wyraz antysemityzm używany był w funkcji opisowej¹². W formułowanych w pierwszych trzech dekadach poprzedniego stulecia definicjach słownikowych starano się wskazywać obiektywne cechy dyskursu antysemitckiego. W najobszerniejszym przedwojennym *Słowniku*

11 W. Marr, *Der Weg zum Siege des Germanenthums über das Judenthum*, Berlin 1880. Szczegółowe omówienie postaci W. Marra zob.: M. Zimmermann, *Wilhelm Marr. The Patriarch of Anti-Semitism*, New York – Oxford 1986.

12 K. Bartoszewicz, *Pierwsi antysemitcy polscy w literaturze XV-XVII wieku*, „Przegląd Narodowy”, R. 7: 1914, t. XIII, nr 1, s. 11-29, wydany następnie w rozszerzonej, ponadstronicowej wersji *Antysemityzm w literaturze polskiej XV-XVIII w.*, Warszawa – Kraków 1914. Na tekst w „Przeglądzie Narodowym” zwrócił uwagę G. Krzywiec, *Polska bez Żydów*, Warszawa 2017. Por. także opis konceptu, który zrodził się w środowisku „Myśli Narodowej” w początku lat dwudziestych XX w., polegającego na krytyce antysemityzmu i wprowadzeniu w zamian propozycji „naukowego” opisywania kwestii żydowskiej, której celem miało być wyizolowanie Żydów ze społeczeństwa polskiego. Na ten temat zob.: E. Maj, *Asemityzm czy antysemitizm? Próby dyskusji na łamach „Myśli Narodowej” w latach 1921-1925*, „Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska” 7, 2000, s. 23-30.

języka polskiego pod redakcją J. Karłowicza i A.A. Kryńskiego *antysemityzm* to „nienawiść do Żydów, głównie z pobudek politycznych i socjalnych, dążność do usunięcia przewagi Żydów w życiu społecznym i towarzyskim”¹³. Synonimem był termin „antyżydowski”: „wrogi dla Żydów, antysemicki”¹⁴. Ilustrowany słownik M. Arcta z 1929 roku podawał, że antysemityzm to „ruch skierowany przeciwko Żydom; nieprzyjazny stosunek do Żydów”¹⁵.

W interesującym nas okresie kategoria antysemityzmu była używana w podstawowym znaczeniu, do opisanego postawy niechętniej i wrogiej Żydom. Trzeba wyraźnie zaznaczyć, że treść znaczeniowa tego pojęcia była w okresie międzywojennym znacznie uboższa od współczesnej. Analiza poglądów najwybitniejszych socjologów tego okresu pokazuje, że traktowali oni antysemityzm jako jedną z form powszechnej niechęci do Innego. Z kolei członkowie partii politycznych, organizacji i stowarzyszeń ideologicznych powszechnie adaptowali antysemityzm nie tylko do swoich programów, ale i działań przemocowych, a także – co istotne z punktu widzenia rozpowszechniania antysemityzmu – do populistycznego dyskursu, jakim się posługiwali. W tym duchu w poznańskim piśmie „Potęga Polski bez Żydów” deklarowano, że „konsekwentny antysemityzm jest fundamentalnym warunkiem lepszej przyszłości narodu polskiego”¹⁶.

W dwudziestoleciu międzywojennym można w Polsce dostrzec wzrost popularności treści antysemickich oraz wskazać przynajmniej kilka czynników wpływających na rozpowszechnianie się tego typu haseł. Jednym z nich był kryzys systemów demokratycznych i rosnąca popularność partii narodowych i nacjonalistycznych w wielu krajach europejskich¹⁷. Kulminacją tego procesu było wprowadzenie pierwszych rozwiązań dyskryminujących Żydów na poziomie państwowym po objęciu przez Adolfa Hitlera fotela niemieckiego kanclerza w 1933 roku. Kolejnym czynnikiem – już na poziomie lokalnym – była śmierć, wiosną 1935 roku, Józefa Piłsudskiego, kontrolującego antyżydowskie wypowiedzi swoich sanacyjnych współpracowników i przejście przez ówczesny obóz władzy retoryki antysemickiej¹⁸. Obydwa te wyda-

13 *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I, Warszawa 1900, s. 46.

14 Tamże.

15 M. Arct, *Słownik ilustrowany język polskiego*, wyd. III, Warszawa 1929, s. 10.

16 *O prawdziwym antysemityzm. Nasze słowa muszą być w zgodzie z czynami*, „Potęga Polski bez Żydów”, nr 14 z 29 listopada 1936, s. 2.

17 W kontekście polskim zjawisko to szeroko analizował Jarosław Tomasiewicz w serii prac: J. Tomasiewicz, *Naprawa czy zniszczenie demokracji?...*; tenże, *W kierunku nacjokracji...*; tenże, *W poszukiwaniu nowego ładu...*

18 Sz. Rudnicki, *Żydzi a Józef Piłsudski*, [w:] tegoż, *Równi, ale niezupełnie*, Warszawa 2008, s. 132-134 (to samo: *Żydzi a Piłsudski*, [w:] *Kuchnia władzy. Księga pamiątkowa z okazji 70-tej rocznicy urodzin Andrzeja Garlickiego*, Warszawa 2005); J. Żyndul, *Żydzi i Piłsudski. Wybór źródeł do historii stosunków polsko-żydowskich w okresie międzywojennym*, Warszawa 2021.

rzenia przypadają na drugą dekadę okresu międzywojennego, ale nawet pobieżna orientacja w przemianach życia społecznego w Polsce w tym okresie pozwala dostrzec obecność hasła antyżydowskich także i w pierwszym dziesięcioleciu funkcjonowania Drugiej Rzeczypospolitej. Niechęć ta narastała od odziedziczonych jeszcze po okresie zaborów wątków antyżydowskich po bezkompromisowe antysemityczne hasła drugiej połowy lat trzydziestych, żądające fizycznej izolacji i eksterminacji ludności żydowskiej¹⁹.

W okresie międzywojennym polskie partie nacjonalistyczne realizowały program budowy homogenicznego państwa narodowego, pozbawionego odmienności etnicznych, religijnych, obyczajowych, kulturowych. Był to program utopijny, któremu na przeszkodzie stały szeroko definiowane mniejszości, których uosobieniem byli Żydzi – jak twierdzono w kręgach narodowych – obcy i niebezpieczni na płaszczyznach „rasowej”, religijnej, kulturalnej, gospodarczej i politycznej²⁰. Przypisywane Żydom negatywne cechy były w opinii nacjonalistycznych publicystów „wrodzone” – stąd wszelkie tendencje asymilacyjne – ponownie, według narodowych publicystów – były z góry skazane na niepowodzenie, ponieważ wyzbycie się przez Żydów „genetycznych” cech było niemożliwe. Rozwiązaniami, jakie postulowano, była przede wszystkim izolacja społeczna i przestrzenna, a na dalszym etapie pozbycie się Żydów z Polski i z Europy. W tym kontekście polscy nacjonaści przychylnym okiem spoglądali na ruch syjonistyczny, dążący do powstania żydowskiego państwa narodowego w Palestynie. Zdawano sobie jednak sprawę, że jest to niewystarczające rozwiązanie, więc poszukiwano i innych miejsc osiedlenia się Żydów i budowy państw żydowskich – w Angoli, na Syberii, na Madagaskarze...²¹

Nieprzypadkowo też w międzywojennej Polsce wyjątkową popularnością cieszyły się *Protokoły mędrców Syjonu*. Janusz Tazbir naliczył aż dziewięć wydań tego tekstu pomiędzy 1920 a 1938 rokiem w dwóch różnych tłumaczeniach²².

19 Zob. J.B. Michlic, *Obcy jako zagrożenie...*, s. 104-182; G. Krzywiec, *Żydzi, „kwestia żydowska” i antysemityzm na ziemiach polskich w kontekście środkowoeuropejskim na przełomie XIX i XX wieku: antysemityczny habitus – kod antysemityczny – ideologia antysemityczna*, [w:] *Drugi odrębny, drogi wspólne. Problem specyfiki rozwoju historycznego Europy Środkowo-Wschodniej w XIX-XX wieku*, red. M. Janowski, Warszawa 2014, s. 281-300.

20 Por. np.: [J. Wyganowski], *Jak rozwiązać kwestię żydowską?*, Poznań 1935.

21 Tamże. Por.: A. Landau-Czajka, *W jednym stali domu... Koncepcje rozwiązania kwestii żydowskiej w publicystyce polskiej lat 1933-1939*, Warszawa 1998, s. 240-267.

22 Por.: J. Tazbir, *Protokoły mędrców Syjonu. Autentyk czy falsyfikat*, Warszawa 2003, s. 95. Pierwsze wydanie w 1920 r. ukazało się pod tytułem: „*Mane, Tekel, Upharsin!*”. *Księga straszliwa. Protokoły obrad mędrców Syjonu czyli wykłady syjońskiego wtajemniczonego w plany podboju świata przez Żydów. Lucyferyczny plan zniszczenia Kościoła oraz „nieznani naczelnicy” w Królestwie szatana*, New York 1920 (wielokrotnie przedrukowywane, ostatni raz w 1995 r.). W Polsce w tym samym roku, nieznanie warszawskie wydaw-

Dwa ostatnie międzywojenne wydania zostały opublikowane w Poznaniu przez wydawnictwo „Samoobrona Narodu”, o którym będzie często mowa na kartach tej monografii, a opatrzone zostały wstępem Bolesława Rudzkiego, „znakomitego żydologa”²³.

Doświadczenie Holokaustu przyniosło zasadnicze rozbudowanie treści pojęcia antysemityzmu. Zmiana ta zaszła nie tylko w odniesieniu do nowych, powstających po 1945 roku tekstów naukowych, eseistycznych, publicystycznych, wreszcie w szeroko rozumianych tekstach kultury, które powstały w okresie powojennym. Dotyczyła ona także przewartościowania wypowiedzi z okresu międzywojennego, a nawet wcześniejszych, pochodzących z wieku XIX, w kontekście stworzonego przez Rafała Lemkina – krótko studenta Uniwersytetu Poznańskiego – terminu *genocide* – „ludobójstwo”²⁴. Rozbudowane, wielopłaszczyznowe badania nad tym zjawiskiem uruchomiły także szczegółowe naukowe dociekania nad mechanizmami wykluczania, działającymi w Europie już przed XIX wiekiem, wskazujące ciąg przyczynowo-skutkowy, który doprowadził do Holokaustu. W tym kontekście warto przywołać rozważania Marii Janion, która przytoczyła szkic izraelskiego historyka Dana Dinera, rozważającego relacje między „antysemityzmem deportacyjnym”, propagowanym w latach trzydziestych przez polskie partie narodowe, a „antysemityzmem eksterminacyjnym”, będącym traumą II wojny światowej²⁵.

Badając społeczność międzywojennych pracowników i studentów Uniwersytetu Poznańskiego, braliśmy powyższe rozróżnienie pod uwagę. Staraliśmy się, na ile to było możliwe, ukazywać międzywojenny akademicki antysemityzm w kontekście, w którym występował. Nie zawsze jednak udało się oddzielenie antysemickich praktyk drugiej połowy lat trzydziestych od wydarzeń, które zaszły w Europie kilka lat później.

Antysemityzm ma wiele form i postaci. Alina Cała, autorka fundamentalnej dla polskich realiów monografii tego zjawiska, wyróżniła jego trzy odmienne postacie: ideologię antysemicką, światopogląd antysemicki (niekiedy przybiera-

nictwo ogłosiło własne tłumaczenie „Protokołów...”, w broszurze zatytułowanej *Bacność! Przeczytaj i daj innym. Rok 1887-1920*. Kolejne wydanie z roku 1923 opatrzone już było tytułem *Protokoły Mędrców Syjonu*, wydane przez Towarzystwo „Rozwój”. Następne wydania w języku polskim ukazywały się pod różnymi tytułami w 1924 (Lipsk), 1925 (Kraków), 1926 (Wilno), 1930 (Bydgoszcz), 1934, 1936, 1937 (Warszawa), 1937 (Poznań), 1938 (Poznań).

23 *Od Wydawnictwa, [w:] Protokoły mędrców Syjonu czyli wykłady mędrca syjońskiego wtajemniczonego w plany podboju świata przez Żydów*, oprac. B. Rudzki, Poznań 1937, s. 2.

24 Por. zasadniczą pracę na ten temat: R. Lemkin, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Prawa okupacyjne, analiza rządzenia, propozycje zadośćuczynienia*, przekł. A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, B. Lanczkoński, M. Madej, Warszawa 2013, szczególnie rozdział IX: „Ludobójstwo” (pierwotne wydanie: 1944).

25 Por.: M. Janion, *Do Europy – tak, ale z naszymi umarłymi*, Warszawa 2000, s. 139.

jący formy paranoidalne) i antysemitki ruch społeczny. Struktura konkretnych antysemityzmów może być złożona. Składają się nań negatywne stereotypy Żyda, uogólniona postawa niechęci do Żydów, uprzedzenia i przesady wobec Żydów, mające usprawiedliwić próby ich wykluczenia, ksenofobiczne poczucie obcości wobec Żydów, przekonanie o jakiś trwałych żydowskich cechach odróżniających Żydów od nie-Żydów, rasizm, wiara w żydowski spisek, rozmaite „psychologiczne mechanizmy frustracji i przemieszczenia”²⁶ lęków, wywołanych obiektywnymi sytuacjami, na domniemanych lub faktycznych Żydów jako rzekomych sprawców niepowodzeń życiowych, wreszcie mitologizacja wpływów ludności żydowskiej, co w skrajnej postaci prowadzi do fenomenu „antysemityzmu bez Żydów”, analizowanego w innym kontekście przez Paula Lendvaia²⁷.

Jak zauważa A. Cała, podejścia badawcze analizujące antysemityzm rozwijające się po II wojnie światowej ukształtowały się w dwóch nurtach. Pierwszy uznawał inkryminowaną ideę za zjawisko ponadczasowe, choć ulegające ewolucji. Według J.P. Sartre’a

antysemityzm to upatrywanie w istnieniu Żydów przyczyny wszystkich lub niektórych niepowodzeń osobistych i zbiorowych; oraz przekonanie, że rozwiązanie problemów można osiągnąć poprzez pozbawienie Żydów praw, częściowe lub całkowite, poprzez wykluczenie ich z gospodarki i społeczeństwa, wygnanie z kraju lub nawet eksterminację²⁸.

Alternatywny wobec tej koncepcji odwiecznego antysemityzmu jest kierunek zapoczątkowany przez filozofkę, badaczkę Zagłady Hannah Arendt. Zgodnie z jej koncepcją, antysemityzm jest tworem nowożytnego państwa narodowego. Istnieje niezależnie od odwiecznej „nienawiści do Żydów”²⁹, motywowanej religijnie „wrogości dwóch wiar”³⁰. Antysemityzm jest, w jej optyce, agresywną, „świecką ideologią dziewiętnastego stulecia”, stojącą obok innych – rozwijających się w tym czasie – ruchów ideologicznych.

26 A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny?*..., s. 24.

27 Zob.: P. Lendvai, *Antysemityzm bez Żydów*, cz. I: *Komunizm a Żydzi*, cz. II: *Polska 1968*, [Warszawa] LOS 1987 („Zeszyty Edukacji Narodowej”).

28 Por.: A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny?*..., s. 21. J.P. Sartre wydał w 1946 roku obszerny esej *Réflexions sur la question juive*, który ukazał się też w tłumaczeniu angielskim jako *Anti-Semite and Jew. An Exploration of the Etiology of Hate*, przekł. G.J. Becker, New York 1995. Z tego wydania korzystała A. Cała, z niego pochodzi też przytoczony cytat. Esaj Sartre’a został także przełożony na język polski i wydany po raz pierwszy w 1957 roku: J. P Sartre, *Rozważania o kwestii żydowskiej*, przekł. J. Lisowski, Warszawa 1957 (ponowne wydanie Łódź 1992).

29 H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, przekł. M. Szawiel, D. Grinberg, Warszawa 1993, s. XXII.

30 Tamże, s. 3.

W tym duchu na antysemityzm spoglądają najczęściej przedstawiciele nauk historycznych. W pracach tego typu można dostrzec potrzebę poszukiwania kamieni milowych rozwoju tej zgubnej idei w kontekście lokalnych warunków społecznych, politycznych i ekonomicznych³¹. Nie sposób nie dostrzec, że w literaturze przedmiotu, szczególnie tej nieco odleglejszej od badań historycznych, funkcjonują inne ujęcia antysemityzmu, nie podkreślające tak silnie rozróżnienia na antyjudajizm i antysemityzm, rezygnujące z historycznego umocowania analiz, czerpiące raczej z wątków ogólnokulturowych odwołujących się do stereotypów i ich funkcjonowania w kulturze. Na polskim gruncie ujęcie takie proponowała np. Joanna Tokarska-Bakir, wykorzystując przy tym koncept amerykańskiego historyka literatury Sandera L. Gilmana³². Obok tych dwóch przeciwstawnych ujęć, istnieje wiele innych definicji antysemityzmu przejawiających się zarówno na płaszczyźnie opisowej, jak i wynikających z głębokich naukowych studiów tego zagadnienia³³.

Wątki obecne w prezentowanej monografii tylko w niewielkim stopniu poruszają te koncepcyjne rozważania z obszaru historii idei. Z konieczności także poznański antysemityzm dwudziestolecia międzywojennego został potraktowany powierzchwniowo. Z przeprowadzonych przez Autorki i Autorów zamieszczonych w prezentowanej pracy analiz wynika, że u zarania XX w. narodowodemokratyczna ideologia mieszczaństwa i nielicznej poznańskiej polskiej inteligencji postrzegąa polską społeczność w ramach dominującej wówczas ideologii nacjonalistycznej czystości narodowej. To w jej duchu po 1919 roku po masowym opuszczeniu miasta przez Niemców i identyfikujących się z niemieckością Żydów pojawiła się nadzieja na powstanie jednolitego narodo-wo Poznania i Wielkopolski. Pojawiający się wówczas strach przed migracją Żydów z dawnego Królestwa Polskiego można interpretować właśnie w takim kontekście jako zagrożenie dla pojawiającej się szansy stworzenia monolitycznej narodo-wo przestrzeni. Dopiero w początku lat dwudziestych, w mieście, w którym mieszkało około 1,5 procent Żydów, zaczęły pojawiać się na szerszą skalę hasła, które miały już charakter antysemitki oraz niezwiązany z realną bytnością tej grupy religijnej i narodowej w Poznaniu³⁴.

31 Tamże. Por. także interesującą analizę przypadku: M. Moszyński, *Antysemityzm w Królestwie Polskim. Narodziny nowoczesnej ideologii antyżydowskiej (1864-1914)*, Poznań 2017 oraz G. Krzywiec, *Żydzi, „kwestia żydowska” i antysemityzm na ziemiach polskich...*

32 Por.: S.L. Gilman, *Jewish self-hatred. Antisemitism and the hidden language of the Jews*, Baltimore – London 1990; J. Tokarska-Bakir, *Legends of blood. Antropologia przesądu*, Warszawa 2008. Zob. także: B. Keff, *Antysemityzm. Niezamknięta historia*, Warszawa 2013, s. 115-117.

33 Por.: A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny?...*, s. 15-44.

34 Z. Dworecki, *Poznań i poznaniacy w latach Drugiej Rzeczypospolitej. 1918-1939*, Poznań 1994, s. 138-140, 388-389; tenże, *Mniejszości narodowe*, [w:] *Dzieje Poznania*, t. 2, cz. 2: 1918-1945, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa – Poznań 1998, s. 1033-1044; tenże, *Ludność żydowska w Poznaniu w latach*

Z prezentowanych w niniejszej monografii analiz wynika, że jednym z rozsądnych antysemitycznych idei w mieście był między innymi Uniwersytet Poznański, lokalna odmiana *Alma Mater antisemitica*³⁵. Rozpowszechniana wówczas przez nacjonalistycznie zorientowaną młodzież figura „wyobrażonego Żyda” skutecznie zatruwała i tak już nie najlepsze relacje między mniejszościową, niekiedy śladową grupą żydowskich studentów i większością grupą pozostałych – w przeważającej liczbie polskich – studentów.

Antysemityczne wystąpienia na Uniwersytecie Poznańskim w okresie dwudziestolecia międzywojennego były częścią ogólniejszego ruchu, obserwowanego w innych uczelniach międzywojennej Polski, którego celem było zmniejszenie liczby żydowskich studentów w szkołach wyższych, odseparowanie ich od pozostałych studentów oraz pozbawienie przynależnych im praw obywatelskich. Wystąpienia te niejednokrotnie były przyczyną wybuchu zamieszek w ośrodkach uniwersyteckich, które często obejmowały całe miasta – Wilno, Lwów, Warszawę, Kraków, a w wielu wypadkach miały tragiczny przebieg. Badania tej burzliwej przeszłości zostały zintensyfikowane w ostatnich latach. Powstało wiele szczegółowych opracowań, dotyczących historii poszczególnych uniwersytetów oraz konkretnych wystąpień związanych z użyciem różnych form przemocy³⁶. Brak jednak ogólnej monografii poświęconej antysemityzmowi w polskim szkolnictwie wyższych w okresie międzywojennym. Szczególnie interesujące byłoby przyjrzenie się między innymi dwóm aspektom tego zagadnienia. Mamy na myśli przede wszystkim powiązania, a niekiedy chyba i koordynację antysemitycznych wystąpień w poszczególnych ośrodkach akademickich – zwłaszcza w Wilnie, we Lwowie i w Warszawie, w mniejszym

1918-1939, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995, s. 189-211; P. Matusik, *Historia Poznania*, t. III: 1918-1945, Poznań 2021, s. 214-215.

35 Nawiązanie do tytułu monografii *Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an der Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939 / Academic Milieu, Jews and Antisemitism at European Universities between 1918 and 1939*, hrsg. v. R. Fritz, G. Rossoliński-Liebe, J. Starek, Wien 2016.

36 Por. np.: M. Natkowska, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”...*; A. Piłch, *Studenci Krakowa w Drugiej Rzeczypospolitej. Ich ideowe, polityczne i społeczne zaangażowanie*, Kraków 2004; N. Alieksiun, *Studenci z pałkami: rozruchy antyżydowskie na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2: *Studia przypadków (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, s. 327-369; też, *Together but apart: University experience of Jewish Students in the Second Polish Republic*, „Acta Poloniae Historica” 109, 2014, s. 109-137; P.M. Majewski, *Spółczesność akademicka 1915-1939*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego. 1915-1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016, s. 51-323; E. Bukowska-Marczak, *Przyjaciele, koledzy, wrogowie? Relacje pomiędzy polskimi, żydowskimi i ukraińskimi studentami Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Warszawa 2019; N. Judzińska, *Proces instytucjonalizacji „getta ławkowego” w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w dwudziestoleciu międzywojennym*, Warszawa 2022, niepublikowana praca doktorska napisana pod kierunkiem A. Engelking i E. Janickiej; też, *Bomb in Vilnius: Radicalization of Antisemitic Attitudes and Practices before World War II*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 53, 2021, s. 1-19.

stopniu – w Krakowie i Poznaniu. Prześledzenie przepływu informacji i idei pomiędzy poszczególnymi miastami uniwersyteckimi i wpływu różnego rodzaju stałych i tymczasowych komitetów koordynujących wystąpienia antysemickie byłby niezwykle cenny dla zrozumienia dynamiki rozwoju uniwersyteckiego antysemityzmu. Drugi obszar badawczy dotyczy relacji między polityką „dorosłych” partii politycznych i ich parlamentarnych reprezentacji a ich uniwersytecką odmianą w postaci różnej maści organizacji i stowarzyszeń studenckich.

Na tym tle refleksja naukowa nad obecnością Żydów na Uniwersytecie Poznańskim oraz na temat postaw wobec społeczności żydowskiej w poznańskiej szkole wyższej jest szczątkowa. Brak nowoczesnej syntezy dziejów Uniwersytetu Poznańskiego w jego początkach³⁷. Tylko w niewielkim stopniu lukę tę uzupełniają liczne prace przyczynkarskie³⁸. W opracowaniach poświęconych międzywojennej historii Uniwersytetu Poznańskiego najczęściej nie dostrzegano obecności żydowskich studentów. Niekiedy podawano wrywkowe statystyki ich liczby na uczelni. W niektórych z nich wspomniano kontrowersje związane z wstępowaniem Żydów na Uniwersytet. W jubileuszowym opracowaniu dziejów Uniwersytetu Poznańskiego z 1972 roku, liczącym łącznie 778 stron, kwestiom tym poświęcona jest niecała strona oraz jedna tabela³⁹. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w kolejnych

37 Por.: A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1918-1939*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. 1919-1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972, s. 59-302; tenże, *Utworzenie Uniwersytetu Poznańskiego i jego rozwój do 1922 roku*, [w:] *Alma Mater Posnaniensis. W 80. rocznicę utworzenia Uniwersytetu w Poznaniu*, red. P. Hauser, T. Jasiński, J. Topolski, Poznań 1999, s. 123-134; P. Hauser, T. Kotłowski, *Uniwersytet Poznański w latach 1923-1939*, [w:] *Alma Mater Posnaniensis. W 80. rocznicę...*, s. 135-148.

38 Zob. np.: opracowania biograficzne poświęcone rektorom poznańskiej uczelni, publikowane przez Wydawnictwo Naukowe UAM – seria „Biografie Rektorów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu” pod red. P. Hausera i T. Schramma. W kontekście rektorów okresu międzywojennego opublikowane zostały: M. Musielak, *Heliodor Świącicki (1854-1923)*, Poznań 2013; A. Kostrzewski, *Stanisław Pawłowski (1882-1940)*, Poznań 2016; Z. Kaczmarek, *Stanisław Runge (1888-1953)*, Poznań 2017; K. Ilski, A. Kotłowska, *Jan Sajdak (1882-1967)*, Poznań 2019. Z okazji jubileuszu 100-lecia Uniwersytetu w Poznaniu opublikowana została także praca poświęcona *Luminarzom nauki Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1919-2019*, red. Z. Pilarczyk, Poznań 2019. Opublikowano także dwa zeszyty tematyczne „Kroniki Miasta Poznania”, pierwszy poświęcony jubileuszowi Uniwersytetu w Poznaniu (nr 1, 2019), drugi poznańskim studentom (nr 2 z 2020). Do prac naświetlających akademickie środowisko Poznania w okresie międzywojennym należy zaliczyć książkę M. Jakś-Ivanovskiej, *Profesorowie Uniwersytetu Poznańskiego. 1919-1939*, Poznań 2021 oraz A. Kobelskiej, *Miasto. Uniwersytet. Literaturoznawstwo. Poznań lat dwudziestych i trzydziestych jako przestrzeń działania członków Koła Polonistów*, Warszawa 2016. Wcześniej opublikowano także zarys biografii prof. Adama Wrzoska, zob.: Z. Maćkowiak, M. Musielak, *Adam Wrzosek. Życie i działalność*, Poznań 2000. Profesor M. Musielak przygotowuje obszerną biografię Adama Wrzoska, kluczowej postaci poznańskich studiów medycznych *Profesor Adam Wrzosek (1875-1965) – historyk i filozof medycyny. Zarys biografii intelektualnej*, Poznań 2022. Dziękujemy Profesorowi Michałowi Musielakowi za udostępnienie tekstu przed opublikowaniem.

39 A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1918-1939...*, s. 217 oraz tabela XII na s. 221.

publikacjach poświęconych dziejom poznańskiej uczelni, wydawanym z okazji następnych jubileuszy powstania uniwersytetu w Poznaniu⁴⁰.

Pomijanie w opracowaniach na temat międzywojennych dziejów Uniwersytetu Poznańskiego obecności żydowskich studentów, a szerzej studentów z grup mniejszościowych – obok wspomnianego w podtytule tej książki wyparcia – wiązało się – przynajmniej do 1990 roku – także z kwestiami cenzuralnymi. Zapisy cenzorskie nakazujące omijać treści antysemickie były najpewniej interpretowane rozszerzająco i obejmowały także badania nad antysemityzmem. Interpretacja taka była zapewne prowadzona nie tylko przez samych cenzorów, ale także przez autorów badań. W kontekście historii Uniwersytetu Poznańskiego taki proces można dostrzec w publikacji z 1965 roku autorstwa Tadeusza Klanowskiego i Stanisława Kubiaka, którzy wydali bibliografię materiałów do historii poznańskiej uczelni⁴¹. Nie ma w niej wzmianek o wystąpieniach antysemickich ani o obecności Żydów na uczelni, gdyż tytuły artykułów i notek prasowych zostały w tej publikacji zmienione – najczęściej skrócone. I tak na przykład artykuł w „Kurierze Poznańskim” zatytułowany *Dwa procesy o zajścia antyżydowskie na uniwersytecie poznańskim* został w bibliografii zapisany jako *Dwa procesy o zajścia na Uniwersytecie Poznańskim*, artykuł z „Dziennika Poznańskiego” *Wyrok w procesie studentów oskarżonych o zajścia antyżydowskie na U.P.* został w bibliografii zanotowany jako *Wyrok w procesie studentów oskarżonych o zajścia na U.P.* Takich przypadków jest znacznie więcej⁴². W całym opracowaniu bibliograficznym historii Uniwersytetu Poznańskiego autorstwa T. Klanowskiego i S. Kubiaka słowa „Żyd” i „antysemityzm” nie pojawiają się⁴³.

Badania nad historią żydowskich studentów Uniwersytetu Poznańskiego na szerszą skalę podjęto dopiero w ostatnich kilku latach. Piotr Skalski oraz Kata-

40 Por. np.: P. Hauser, T. Kotłowski, *Uniwersytet Poznański w latach 1923-1939...*, s. 138.

41 Była ona zapewne kompletowana przy okazji przygotowywania publikacji T. Klanowskiego, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. 1945-1964*, Poznań 1965.

42 Por.: T. Klanowski, S. Kubiak, *Materiały bibliograficzne i prasowe do historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. 1919-1964*, Poznań 1965, np. nr 2308, 2317, 2345, 2379.

43 Por.: inwentarz zespołu nr 1211 w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Cenzorskie recenzje książek, przygotowywane przez pracowników Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk w Poznaniu zachowały się w poznańskim Archiwum Państwowym do roku 1963 i nie obejmują omawianej publikacji. W szerszym kontekście problem cenzury w tego typu wydawnictwach naświetliły: J. Czachowska, *Zmagania z cenzurą słowników i bibliografii literackich w PRL*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka, t. 2, Warszawa 1992, s. 214-236; K. Tokarżówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”*, [w:], *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 2..., s. 237-250; *Cenzura w PRL. Relacje historyków*, oprac. Z. Romek, Warszawa 2000; Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944-1970*, Warszawa 2010; P. Nowak, *Cenzura na rynku książki. Wojewódzki Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Poznaniu w latach 1946-1955*, Poznań 2012. Dziękujemy Pani Profesor Kamili Budrowskiej z Uniwersytetu w Białymstoku za pomoc w opracowaniu tej części wstępu.

rzyna Pękacka-Falkowska przy okazji analizowania grupy studentów Oddziału Farmaceutycznego działającego przy Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym poznańskiej uczelni szeroko omówili kwestię obecności Żydówek i Żydów na studiach farmaceutycznych⁴⁴. Przy okazji wydania poświęconego studentom woluminu „Kroniki Miasta Poznania” Andrzej Bucholz, badający dzieje studentów Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym, opublikował artykuł na temat grupy studentów podających w oficjalnych uniwersyteckich dokumentach wyznanie mojżeszowe⁴⁵. Z kolei Wojciech Mądry wydał sprawozdawczy artykuł poświęcony archiwaliom związanym z żydowskimi studentami Uniwersytetu Poznańskiego przechowywanymi w Archiwum UAM w Poznaniu⁴⁶.

Nieco inaczej sytuacja wygląda w odniesieniu do badań nad obecnością Żydów w Poznaniu i Wielkopolsce między wojnami światowymi. Tutaj podstawowe badania dla okresu międzywojennego prowadził Zbigniew Dworecki, omawiając skład narodowościowy mieszkańców Poznania i jego zmiany⁴⁷. Pierwszą pracę o międzywojennym poznańskim i wielkopolskim antysemityzmie ogłosił Ireneusz Kowalski⁴⁸. Także redakcja „Kroniki Miasta Poznania” zdecydowała się na publikację dwóch tomów poświęconych wyłącznie dziejom poznańskich Żydów, które przygotował Rafał Witkowski⁴⁹. Ostatnio Przemysław Matusik w III tomie *Historii Poznania* wskazał na skutki trudnej polsko-żydowskiej koegzystencji w międzywojennym Poznaniu. Ukazał on skalę i panoramę antysemitycznych wystąpień w mieście, szczególnie w latach trzydziestych⁵⁰. W zakresie badań nad żydowską społecznością na terenie Wielkopolski wymienić należy przede wszystkim badania Anny Skupień, Ireneusza Kowalskiego, Aleksandra Pakentregera oraz Dariusza Czwojdraka⁵¹.

44 P. Skalski, K. Pękacka-Falkowska, *Poznańscy studenci farmacji w latach 1920–1939. Studium z zakresu historii społecznej*, „Analecta” 25, 2016, nr 26, s. 139-195.

45 A. Bucholz, *Sytuacja żydowskich studentów na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1919-1939*, „Kronika Miasta Poznania” 2020, nr 2, s. 101-119.

46 W. Mądry, *Stosunki polsko-żydowskie na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1919-1939 w świetle materiałów archiwalnych*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 52, 2021.

47 Z. Dworecki, *Poznań i Poznaniacy...*, s. 138-140, 155-157; tenże, *Ludność żydowska w Poznaniu w latach 1918-1939...*, s. 189-211; tenże, *Mniejszości narodowe...*, s. 1033-1044.

48 I. Kowalski, *Antysemityzm w Wielkopolsce w latach 1919-1939*, „Kronika Wielkopolski” 2001, nr 3, s. 31-49.

49 „Kronika Miasta Poznania” 2006, nr 3 oraz 2009, nr 1.

50 P. Matusik, *Historia Poznania*, t. III: 1918-1945, s. 214-215. Antysemityczny klimat Poznania lat trzydziestych ukazał ostatnio A. Domosławski, *Wygnaniec. 21 scen z życia Zygmunta Baumana*, Warszawa 2021, s. 36-53; I. Wagner, *Bauman. Biografia*, Warszawa 2021, szczególnie rozdział 1 i 2. Por. też: J. Janowski, *Byłem Żydem – Polakiem. Wspomnienia*, „Kronika Miasta Poznania” 2006, nr 3, s. 320-321; N. Lasman, *Wspomnienia z trzech światów*, oprac. A. Niziołek, Poznań 2019, rozdział: „Prześladowania w gimnazjum”.

51 A. Skupień, *Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919-1938*, Poznań 2007; I. Kowalski, *Mniejszość żydowska w województwie poznańskim w latach 1919-1939*, „Kronika Wielkopolski”, nr 4, 1995, s. 37-58; A. Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918-1939. Problemy polityczne i społeczne*,

Widoczną lukę w badaniach naukowych w odniesieniu do żydowskich mieszkańców Poznania w okresie międzywojennym wypełniają publikacje dziennikarskie. Nie sposób nie wymienić prac Andrzeja Niziołka⁵², ale przede wszystkim Zbigniewa Pakuły, który od wielu lat prowadzi popularnonaukowe czasopismo „Miasteczko Poznań”, poświęcone poznańskim Żydom i wydaje szereg materiałów na temat lokalnej społeczności żydowskiej⁵³. Na łamach „Miasteczka” ukazał się artykuł na temat getta ławkowego oraz protestu poznańskich profesorów przeciwko wprowadzeniu tego dyskryminującego rozwiązania w polskich uczelniach⁵⁴.

Efektom współpracy instytucji naukowych – w tym wypadku Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu – i poznańskiej Fundacji Tu żyli Żydzi jest inicjatywa z kwietnia 2022 roku tworzenia kolekcji „Archiwum Żydów Poznania i Wielkopolski”. Gromadzone w niej będą materiały w postaci dokumentów, wspomnień, listów, kart pocztowych, fotografii, nagrań dźwiękowych i filmowych oraz innych pamiątek, stanowiących ślady przeszłości Żydów mieszkających w Poznaniu i na terenie Wielkopolski. Celem „Archiwum”, działającego w ramach Pracowni Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej, jest pozyskiwanie – przy współpracy Fundacji Tu żyli Żydzi – materiałów archiwalnych od potomków Żydów poznańskich i wielkopolskich, ich opracowanie i digitalizacja oraz udostępnianie dla celów naukowych i popularnonaukowych zarówno w czytelni Biblioteki, jak i w formie cyfrowej. Jako pierwsza do „Archiwum” trafiła spuścizna Noacha Lasmana (1924-2018).

Jak łatwo można zauważyć, Komisja, przystępując do zleconego przez Rektora Andrzeja Lesickiego zadania, musiała przeprowadzić badania podstawowe. Jak w wielu innych obszarach życia, także i badania członków komisji zostały częściowo przerwane, a następnie opóźnione przez pandemię COVID-19. Drobne informacje o wynikach pracy poszczególnych naukowców związanych z Komisją były ogłaszane na łamach „Życia Uniwersyteckiego”⁵⁵.

Warszawa 1988; D. Czwojdrak, *Z dziejów ludności żydowskiej w południowo-zachodniej Wielkopolsce*, Grabonóg 2004.

52 Fira. *Poznańscy Żydzi. Opowieść o życiu. Albumy i wspomnienia Firy Małamedzon-Salańskiej*, oprac. A. Niziołek, K. Kosakowska, Poznań 2014; N. Lasman, *Wspomnienia z trzech światów...* Zob. też portal: Chaim/Życie – chaim-zycie.pl.

53 Z. Pakuła, *Siwe kamienie. Wielkopolsce Żydzi*, Poznań 1998; tenże, *Chawerim. Poznańscy Żydzi*, Poznań 2018; tenże, *Poznań – majn hejm. Historia Barucha Bergamana*, przeł. D. Rzczkowska, Poznań 2019.

54 Z. Pakuła, *Dziesięciu profesorów*, „Miasteczko Poznań” 2019, nr 2, s. 65-79.

55 *Żydzi na Uniwersytecie Poznańskim*, rozmowa Magdy Ziółek z Rafałem Witkowskim, „Życie Uniwersyteckie” 2020, nr 7-8, s. 10-11; *Dla Żydów drzwi były zamknięte...*, rozmowa Magdy Ziółek z Piotrem Foreckim, tamże, 2020, nr 9, s. 22-23; *Uniwersytet Poznański nie stanowił szczególnego przypadku...*, rozmowa Magdy Ziółek z Anną Wolff-Powęską, tamże, 2020, nr 10, s. 14-15; *Nie wszyscy milczeli*, rozmowa Magdy Ziółek z Krzysztofem Podemskim, tamże, 2020, nr 11, s. 18-19. Zob. także: *Uniwersytet Poznański zbadał historię własnego antysemityzmu. Ani jednego profesora Żyda*, rozmowa Violetty Szostak z Maciejem Michalskim, „Gazeta Wyborcza” Tygodnik Poznań z 7 czerwca 2020.

Członkowie komisji, ze względu na swoje zainteresowania badawcze, opracowywali różne aspekty antysemitycznej przemocy na Uniwersytecie Poznańskim. Komisja także zaprosiła do współpracy uczone i uczonych, których analizy wzbogacały prace zespołu i uzupełniały nieobjęte dotychczasowymi badaniami obszary. Ostatecznie korpus tekstów został podzielony na trzy części. Pierwsza prowadzi od badań Anny Wolff-Powęskiej obejmujących szeroki środkowoeuropejski kontekst rozprzestrzeniania się antysemityzmu na uniwersytetach, przez relację Krzysztofa Podemskiego na temat reakcji polskich intelektualistów okresu międzywojennego, a szczególnie socjologów, na treści antysemityczne. W tej samej grupie tekstów znajduje się artykuł Rafała Witkowskiego, w którym autor omawia kontekst obecności Żydów w Poznaniu i Wielkopolsce w okresie pierwszych dziesięcioleci XX wieku i tekst Macieja Michalskiego, w którym autor prezentuje historię relacji między Uniwersytetem Poznańskim i jego władzami a żydowskimi studentkami i studentami oraz między żydowskimi a polskimi studentkami i studentami. W drugiej grupie tekstów zaprezentowano wyniki podstawowych badań archiwalnych i omówiono żydowskie studentki i żydowskich studentów Uniwersytetu Poznańskiego jako grupę społeczną. Półtoraroczne badania archiwalne zaowocowały dwoma tekstami, których autorkami są Celina Barszczewska, Oliwia Gromadzka, Magdalena Patrzałek-Graś i Agnieszka Zawisza. W pierwszym tekście autorki przedstawiają strukturę i stan zachowania archiwaliów osobowych żydowskich studentek i studentów. W drugim zaś podejmują próbę narysowania zbiorowego portretu tej grupy studentek i studentów Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym. W tej samej części pomieszczono artykuł Macieja Michalskiego na temat statystycznego ujęcia społeczności żydowskich studentek i studentów. Wreszcie w trzeciej grupie tekstów ujęte zostały artykuły dotyczące antysemitycznych praktyk polskich studentów Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym oraz antysemitycznej atmosfery Poznania lat trzydziestych XX wieku. Piotr Forecki w obszernym studium skupił się na roli polskich studentów i funkcjonujących na uczelni studenckich organizacji w rozprzestrzenianiu się antysemityzmu, a także na ich udziale w aktach przemocy wobec żydowskich studentek i studentów. Polską i zagraniczną prasę jidyszową w kontekście doniesień na temat wydarzeń z Uniwersytetu Poznańskiego analizowała Aleksandra Gluba-Pieprz. Rafał Witkowski przedstawił wydarzenia związane z uchwaleniem w 1937 roku w Poznaniu przez nadzwyczajny walny zjazd Związku Lekarzy Państwa Polskiego paragrafu aryjskiego, obejmującego członków tej zawodowej organizacji. Bogumiła Kaniewska i Maciej Michalski wspólnie przygotowali analizę treści poznańskiej prasy antysemitycznej z lat trzydziestych XX w. w kontekście budowania wrogiej postaci Żyda i sprzyjającej mu zdrajczyj figury „szabesgoja”. Bliźniacze badania, związane z analizą prasy

antysemickiej, ale w kontekście zamieszczanych w niej antysemickich rysunków, przeprowadziła Agnieszka Baszko. Uzupełnieniem artykułów analitycznych jest prezentacja wyboru źródeł ściśle powiązanych z przedstawionymi artykułami, przygotowana przez Małgorzatę Praczyk i Tomasza Schramma.

Autorzy prezentowanych w niniejszym tomie artykułów podkreślają często niepełne wyczerpanie analizowanego zagadnienia lub też zarysowują obszary badawcze, które zostały odsłonięte dzięki przedstawianym pracom. W wypadku prezentowanej książki nie są to tylko zwyczajowe zapewnienia. Mamy do czynienia z otwarciem nowych pól badawczych, wskazaniem wątków dla naukowców i naukowców, którzy zechcą w przyszłości podjąć tę tematykę, a przede wszystkim z rozpoznaniem podstawy źródłowej, która jest na tyle wszechstronna i obszerna, że nie było możliwości wykorzystania jej w pełni przy opracowywaniu tej książki.

Prace komisji nie mogłyby być przeprowadzone, a książka *Wyparte historie. Antysemityzm na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1919-1939* ukończona, gdyby nie determinacja, życzliwość i pomoc wielu osób. Dziękujemy rektorom Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, prof. Andrzejowi Lesickiemu oraz prof. Bogumile Kaniewskiej za sprzyjanie badaniom prowadzonym przez Komisję oraz wspieranie jej prac. Za pomoc dziękujemy także prof. Józefowi Doboszowi, dziekanowi Wydziału Historii UAM.

Szczególne podziękowania kierujemy do Pracownic i Pracowników poznańskich uczelnianych archiwów – z Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierownictwem Pani Anny Domalanus, Archiwum Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu pod kierownictwem Pani Joanny Janczak, Archiwum Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu pod kierownictwem Pani Magdaleny Kostulak-Zielińskiej oraz Archiwum Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu. Szereg materiałów zostało pozyskanych także z Archiwum Państwowego w Poznaniu, którego dyrektorem jest Pan Henryk Krystek. Zaangażowanie osób pracujących w powyższych instytucjach archiwalnych umożliwiło zebranie zasadniczego korpusu źródeł historycznych wykorzystywanych w niniejszej pracy. Nie mniej pomocne były Pracownice oraz Pracownicy Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu pod kierownictwem Pani dr Małgorzaty Dąbrowicz. Szczególne podziękowania kierujemy do osób pracujących w Pracowni Digitalizacji oraz w Oddziale Zbiorów Specjalnych.

Dziękujemy wszystkim, którzy na różnych etapach powstawania tekstów dyskutowali ich koncepcję, konsultowali fragmenty bądź całość tekstu – przede wszystkim prof. Lucynie Błażejczyk-Majce, prof. Kamili Budrowskiej, dr Natalii Judzińskiej, dr Emilii Kledzik, prof. Krzysztofowi Makowskiemu, prof. Przemysła-

wowi Matusikowi, prof. Michałowi Musielakowi, prof. Anicie Napierale, prof. Tomaszowi Sobierajowi, prof. Marii Solarskiej, mgr Jakubowi Skuteckiemu, mgr Ewie Sumelce. Za cenne uwagi dziękujemy recenzentom wydawniczym: dr Joannie Beacie Michlic i prof. Grzegorzowi Krzywcowi.

Za skuteczne organizowanie zaplecza prac Komisji oraz pomoc w zakresie kontaktów z mediami dziękujemy Pani Katarzynie Wali, zaś za stworzenie wizualnej sfery działań komisji Pani Agnieszce Juraszczyk z Fundacji TRES i Panu Maciejowi Betherowi.

UWAGI REDAKCYJNE

Wspólną decyzją Auterek i Autorów pomieszczonych w niniejszym tomie tekstów oraz ich redaktorów było przyjęcie zasady, że wszystkie cytaty źródłowe zapisywane będą w wersji oryginalnej. Przyjęliśmy, że zaznaczone będą tylko te przypadki, które mogą budzić wątpliwości co do poprawności zapisu. Ta ogólna zasada dotyczy także pisowni słowa „Żyd”. W okresie międzywojennym zapis od małej litery – „żyd” – podobnie jak współcześnie, wynikał z uwzględniania w tym pojęciu desygnatu wyznania religijnego. Jednakże niekiedy i nie tylko w języku autorów związanych z obozem narodowym, pisownia od małej litery służyła również deprecjonowaniu Żydów. Chcąc uwidocznić ten fakt, zdecydowaliśmy o zachowaniu oryginalnej pisowni⁵⁶.

56 Problem dla okresu międzywojennego omawia m.in. A. Landau-Czajka, *W jednym stali domu...*, s. 29-49. Por. także stanowisko postulujące zapis pojęcia „Żyd”, niezależnie od kontekstu znaczeniowego, zawsze od wielkiej litery: S. Krajewski, *Nasza żydowskość*, Kraków – Budapeszt 2010, s. 22-23. Za tą propozycją idzie np. redakcja czasopisma „Chidusz. Magazyn żydowski”, *Dlaczego Żyd piszemy zawsze wielką literą?*, <https://chidusz.com/dlaczego-zyd-piszemy-zawsze-wielka-litera/> [dostęp: maj 2022]. Stanisław Krajewski zastrzegł jednak: „Może ja jestem zbyt radykalny, ale odrzucam rozróżnienie, które formalnie obowiązuje w gramatyce polskiej i wzywam wszystkich, by to też czynili. Formalnie ma się pisać «Żyd», gdy chodzi o narodowość, a «żyd», gdy chodzi o wyznanie. Jednakże jedno jest z drugim nierozdzielnie związane. [...] będąc «żydem» jest się automatycznie «Żydem»”, S. Krajewski, *Nasza żydowskość...*, s. 22. Interesujące, że popularny w Poznaniu pisarz i publicysta Adolf Nowaczyński, ogłaszający w okresie międzywojennym antysemityczne treści, w części swoich tekstów pisał rzeczownik „Żyd” od wielkiej litery. Por.: A. Nowaczyński, *Warta nad Wartą*, Poznań 1937; tenże, *Poznaj Poznań*, Poznań 1939.